

MUSLIMANI IZBEGLICE U SRBIJI 1992-1994. Prilog izučavanju oralne istorije

APSTRAKT: Rad je pisan isključivo na osnovu izjava izbeglica koje su sami beležili ili su ih beležili anketari. Reč je o dokumentima koje je sačuvala Agencija „Pergament”, dok se deo materijala nalazi u Komesarijatu za izbeglice Srbije, a deo je uništen za vreme bombardovanja 1999. godine. Izjave su beležene u mnogim mestima Srbije, Beogradu, Novom Sadu, Sremskoj Mitrovici, Užicu, Somboru itd.

Od polovine 1992. do polovine 1994. godine Agencija „Pergament” bavila se istraživanjem izbegličke populacije u Srbiji. Bilo je to vreme kada su izbeglice u Srbiju pristizale iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali su dolazile i iz bivših delova SFRJ.

Prilikom anketiranja izbeglica korišćen je krajnje uprošćeni metod. Tražilo se da izbegli u obliku „izjave” vlastoručno ili anketaru odgovori na tri pitanja ili bar na neko od ta tri pitanja.

- a. Koji su bili razlozi napuštanja zavičaja?
- b. Na koji su način (kojim putem) došli u izbeglištvo?
- c. Kakve su perspektive svakog od izbeglica?

Među izbeglicama kojih je, prema podacima Komesarijata za izbeglice Srbije i Crvenog krsta Srbije, u posmatranim godinama bilo oko 600.000, nalazilo se i oko 6,2% Muslimana.¹ U najvećem broju oni su došli iz Bosne i Hercegovine, ali su dolazili i iz Hrvatske.

Poznato je da je krajem 1992. godine na prostorima Hrvatske uglavnom rat već bio završen, ali da su borbe između Srba i Muslimana i Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini bile u najvećem jeku. Te i naredne godine bilo je najviše pomeranja

¹ Izbegličku populaciju činilo je 84,2% Srba, 1,6% Hrvata i 8 % ostalih – Jugosloveni, Albanci, Romi, Bugari, Mađari. Iz Hrvatske je bilo 215.000, BiH 330.000, Slovenije 37.000 i Makedonije 3.000, M. Mitrović, *Sarajevska raskršća*, Beograd 1995, str. 10.

stanovništva unutar Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali i izbeglica u druge zemlje. Najviše ih je došlo u Srbiju, ali su odlazili u mnoge zemlje na svim kontinentima.

Najveći broj Muslimana smešten je u Srbiji kod rodbine i prijatelja, dok ih je od kolektivnih centara najviše bilo na Rtnju. Iz Bosne i Hercegovine uglavnom su dolazili iz Sarajeva, Banjaluke, Zenice, Mostara, istočne Bosne, a što se tiče Hrvatske, iz Zagreba, Rijeke, Pule.

Analizom „izjava” jedinog izvora ovog rada uočljiva je osnovna činjenica: svi anketirani izjašnjavaju se kao Muslimani iako za nacionalnost nije niko pitao. Bilo da sami pišu ili da govore anketaru, po pravilu nađu način da se zabeleži nacionalna opredeljenost. Obično je to prilikom davanja generalija ili kada govore o mestu rođenja, stanovanja ili preduzeću u kome su radili. Odmah da kažemo još nekoliko osnovnih zaključaka koji su zajednički za sve anketirane:

1. Svi su izrazili želju da se vrate u zavičaj iako su mnogi od njih bili svesni da je bar za određeno vreme to nemoguće. Mnogi od njih kao uslov za povratak napisali su da žele „da bude kao pre”.

2. Po pravilu, svi navode izgubljenu imovinu za koju, opet po pravilu, navode veću materijalnu vrednost.

3. Oni koji su smešteni po kolektivnim centrima najvećim delom se izjašnjavaju da su zadovoljni smeštajem i hranom, „jer ima naroda da nema ni to”.

4. Većina od njih živela je ili živi u mešovitim brakovima čije sudbine oslikavaju svu složenost nacionalnih odnosa u bivšoj Jugoslaviji.

5. U trenutku beleženja izjava kod pojedinih izbeglica primećuje se različito vreme boravka u Srbiji, neki su imali „staž” od godinu i više dana, dok su drugi zabeležili neposredno utiske posle dolaska u Srbiju.

6. Uz smeštaj kod rodbine i u kolektivnim centrima mnogi od izbeglica dobijali su pomoć iz inostranstva, ali navode i česta različita zaposlenja od nadnica na poljima do preprodaje različitih artikala itd.

Sem opštih naznaka manje ili više zajedničkih za sve izjave, nas zanimaju pojedinačni doživljaji koji potvrđuju tezu o etničkom čišćenju Muslimana iz novoformiranih država Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Student iz Sarajeva o svom odlasku iz grada kaže: „Ne želeći da učestvujem u toj bespotrebnoj budalaštini (misli na rat – M. M.), odlazim iz Sarajeva 16. aprila 1992. godine.” Došao je u Beograd svojoj babi, zatim je u Užicu, pa u Petrovcu kod strica i onda opet u Beogradu. Želja mu je da studira istoriju na Beogradskom univerzitetu.²

Opisujući atmosferu u Jablanici, jedna žena, diplomirani ekonomista, rođena 1958. godine, kaže da je sa izbijanjem rata u preduzeću „otišla na čekanje”. Značilo je to, u stvari, ostajanje bez posla. Inače još veli da je u gradu bilo bolje nego u Konjicu i Mostaru. Nije, na primer, bilo logora. Hapsilo se i ubijalo tek pošto su zaratili Muslimani i Hrvati. Srbi su tamo bili po strani (bilo ih je oko 3 odsto od ukupnog

² Elvir Rašić, zabeleženo (u daljem tekstu zab.) u Beogradu 7. 10. 1993. godine.

stanovništva), jer nisu imali organizovanu stranku (SDS). „Hrvati sa strane bili su najgori (hosovci)”, tvrdi pomenuti izvor, bili su obučeni u crno, upadali u napuštene stanove, provodili tu po nekoliko dana, uzimali šta im treba i odlazili dalje. To je izazivalo strah kod meštana koji su bežali iz kuća. „S kim smo ranije bili dobri, s njima smo i dalje bili dobri bez obzira na nacionalnost”, pomagali smo jedni drugima. Humanitarna pomoć počela je da pristiže u novembru 1992. preko Crvenog krsta. U avgustu 1993. godine stvorena je inicijativa za organizovan izlazak Srba iz Jablanice. Zahtev je postavljen opštinskoj vladi i UNPROFOR-u. Predsednik opštine je, međutim, rekao da dok je on na vlasti niko neće izaći organizovano. Dalje se iz grada moglo samo ilegalno.

To što su Hrvati granatirali grad i čistili okolna sela od muslimanskog stanovništva doprinelo je da se u gradu nađe mnoštvo izbeglica koje su se useljavale u prazne kuće i stanove, pa i tamo gde su bili prisutni stanari. Dešavalo se da u jednoj sobi boravi i petoro izbeglica. Najpre su se useljavali kod hrvatskih, a potom i kod srpskih porodica. Nastao je pravi haos. „Izbeglice bukvalno haraju gradom i stanovima.” Ona navodi i to da je još 1992. godine izgubila bebu rođenu u sedmom mesecu trudnoće, jer u gradu nije bilo inkubatora. Iz Jablanice je s mužem Srbinom izašla ilegalno, noću „preko minskih polja a da to nismo ni znali”. U Srbiji je našla utočište kod jednog prijatelja u selu blizu Novog Sada.³

Selmi iz Vogošća poginuo je muž, srpske nacionalnosti, a ona je ostala nezbrinuta sa dvoje dece. Posle muževljeve smrti, „dolazi do nekih nesuglasica od prijatelja koji su me osuđivali kao Muslimanku i vršili pritisak da se iselim”. Toliko ju je „to pogodilo da jednostavno nisam mogla to izdržati i odlučila sam da i zbog djece napustim sve i odem iz Vogošća”.⁴

Pitomac vojne škole je sa ostalim kolegama poslednjim konvojem 5. aprila 1992. godine izašao iz Sarajeva, a odatle je prebačen u Požarevac. Nakon raspuštanja škole, odlazi u Bijeljinu majci, koja je uspela izaći iz Sarajeva. Tu ga zadržavaju vlasti, pa ne stiže da se upiše na fakultet. U Srbiju se ponovo vraća radi dobijanja papira, jer namerava u izbeglištvo u Nemačku. Potiče iz čisto muslimanske porodice.⁵

Na samom kraju 1993. godine iz Goražda je put Srbije krenuo izbeglica „godinama lečen od alkohola”. Izašao je iz grada zaprežnim kolima, praveći se prilikom kontrole da nije u stanju da govori „zbog psihičkog preopterećenja, a tako sam i izgledao”. Došao je u Beograd na lečenje i smestio se kod sestre. U njegovom stanu u Goraždu nalaze se, uz majku i dvoje dece, i četiri porodice rodbine iz Rogatice.⁶

Kratka biografija Srпкиnje iz Smederevske Palanke glasi: godine 1972. odlazi u Bosnu, mesto Bosanska Otoka radi zaposlenja. Dobija posao u osnovnoj školi, udaje se za Muslimana i gradi kuću od 150 m². Prilikom ratnih dejstava povlači se prema

³ Alida Knežević, zab. u Beogradu, 14. 3. 1994. godine.

⁴ Selima Babić, zab. u Sremskoj Mitrovici, 7. 2. 1994. godine.

⁵ Sabaudin Osmanović, zab. u Sremskoj Mitrovici, 18. 1. 1994. godine.

⁶ Mumin Jašarević, zab. u Sremskoj Mitrovici, 11. 1. 1994. godine.

Velikoj Kladaši. Tu rade oboje kao prosvetni radnici i nijedno od članova porodice „nije maltretirano”. Muž joj je kao izbeglica u Velikoj Kladaši „uživao određene privilegije, tako da nije bio mobilisan u sukobu između snaga Fikreta Abdića i Alije Izetbegovića”. Posle sklapanja mira sa Srbima i Hrvatima iz autonomne pokrajine AP Zapadna Bosna, ukazala se prilika da kao beskućnici izađu iz Velike Kladaše. Izjavu je napisala u svoje ime i u ime supruga.⁷

Više od dvadeset godina živeo je u predgrađu Bijeljine u vlastitoj kući stariji Musliman. Sredinom 1992. u mesto su počeli da upadaju „razni ekstremni pljačkaši”, tražeći novce i odnoseći vrednije stvari. Njegovu kuću su najpre opljačkali (televizor, pokućstvo, strujomer), a zatim zapalili. Sve je posmatrao iz obližnje šupe. Kad su se oni povukli, izbeglica je nastojao da vatru ugasi. Pri tom je dobio opekotine od kojih je u novosadskoj bolnici lečen 2,5 meseca. Posle izlaska iz bolnice, tražio je i dobijao povremena zaposlenja u Grockoj, ali se ubrzo povredio, pa je morao u bolnicu u Beograd. Na kraju je, uvidevši da „nema gde”, odlučio da zatraži izbeglički status „i zauvijek ostane ovdje u Srbiji”.⁸

Kod rodaka u Stare Banovce došla je izbeglica iz Foče, čiji su „razlozi za dolazak bili drugo stanje i potreba za rađanjem deteta”.⁹

U septembru 1993. godine u Sremsku Mitrovicu stigao je izbeglica iz jednog sela opštine Zvornik. Došao je sa suprugom i jednim detetom, praktično pobegao kad je u kraj došlo „puno kamiona i automobila sa naoružanim ljudima”. Niko nije znao iz kog su kraja ti ljudi, niti ih je ko poznao. Oni su činili velika zlodela, pa su, pored ostalih, ubili i majku izbeglice, rođenu 1941. godine. Pre dolaska u Srbiju Sekretarijat za narodnu odbranu Zvornika izdao mu je potvrdu da je nesposoban za vojnu službu.¹⁰

Musliman iz Vlasenice odgovarao je na pitanja napisavši: „Rodni kraj sam napustio zbog velikog zla koje je zavlдалo među narodom”, ali o ljudima koji su mu naneli zlo „ne bih htio da pišem”. U Srbiju je došao tako što su mu pomogli pripadnici naroda koji mu naneo zlo, ali među njima očito ima „ljudi koji još ne gledaju ko je koje nacionalnosti”. Nije želeo da piše šta mu se sve desilo, jer je izgubio svu nadu kada je video „šta se radi sa muslimanskom i srpskom nejači”. Za sve okrivljuje političare i funkcionere, koji sede u foteljama, a deca u BiH umiru od gladi. Za imovinu kaže: „da se danas ne zna čija je”, ali da „nitko ničije ne može da uzme niti da otme” kada dođe mir.¹¹

Musliman iz Foče imao je dva sina na ratištu iznad Trebinja na srpskoj strani. U Srbiju je sa sobom poveo suprugu i jednu unuku. „Kako mi nema povratka u Foču, moram trajno da ostanem u Srbiji”, zapisao je pomenuti izbeglica, inače rođen 1929. godine.¹²

⁷ Sulejman i Snežana Komić, zab. u Smederevskoj Palanci, 23.12.1993. godine.

⁸ Ramiz Hadžić, zab. u Sremskoj Mitrovici, 21.1.1994. godine.

⁹ Devala Rikalo, zab. u Sremskoj Mitrovici, 15.2.1994. godine.

¹⁰ Hašim Ferhatović, rođen 1961, zab. u Beogradu 7.10.1993. godine.

¹¹ Hasim Musić, zab. u Beogradu, 4.10.1993. godine.

¹² Hamid Mezić, zab. u Beogradu, 11.12.1992. godine.

Dan pre izbijanja rata iz Srebrenice je za Srbiju pošao mladi izbeglica. Zaposlio se u preduzeću MEPEX. U Srebrenici su mu ostali majka, brat i dve sestre.¹³

Dve sestre iz okoline Foče u Beograd su stigle pred izbijanje rata. Tu su saznale da im je popaljena imovina, pa su ostale u izbeglištvu. Jednoj je muž kao građevinski radnik poginuo pet godina pre rata, a drugoj u septembru 1992. godine. „Nije mi bitno gdje ću dalje živjeti, važno mi je da se ne odvajam od djece (troje)”, napisala je jedna od njih u oktobru 1993. godine.¹⁴

Dve izbeglice iz Vlasenice imale su sličnu sudbinu. Obe su pobegle „zbog rata”, jedna sa mlađim bratom, a druga sa dvoje maloletne dece. Obe su izjavile da je bilo maltretiranja, „ali nikakvih većih”. Jednoj je otac, a drugoj je muž zarobljen u Bijeljini, ali su pušteni i prebačeni u Tuzlu. Čule su da je u njihovom kraju bilo „iživljavanja nad devojčicama od 10 do 15 godina”, pa je i to jedan od razloga što su napustile zavičaj. „Teško je stanje za opstanak, bez svoje kuće, u tuđem svijetu”¹⁵ – zapisala je jedna od njih.

Muhamed je iz Zvornika najpre prebegao sa suprugom i dvoje dece u Mali Zvornik. „Bojao sam se da živim tamo, danju i nekako, a noću nikako. Tada vršljaju bande raznih uniformi. Pljačkaju, iznose iz stanova sve što pronadu.” U Srbiji i Crnoj Gori pokušava da nađe zaposlenje, jer mu se žena u Novom Sadu porodila.¹⁶

Od petoro dece, tri ćerke i dva sina izbeglica iz Vlasine dovela je samo žensku decu, jer „Srbi su dozvolili samo ženama i deci da prođu”. Bilo je to 15. maja 1992. godine. Muškarci su odvedeni u sabirni centar u Bijeljini, odakle su razmenjeni i otišli u Tuzlu. Izbeglica o njima sedam meseci nije znala ništa. Prve kontakte uspostavila je preko Crvenog krsta Srbije. Želja joj je da ode u Tuzlu i da „tamo skupa živimo”.¹⁷

U dvanaestom mesecu 1991. godine muž je sa JNA otišao sa Pala, što je za suprugu i dvoje dece bio početak mnogobrojnih problema. Najpre su se iz stana dobiojenog od vojske prebacili u manji. Zatim su im oduzeli pravo na korišćenje telefona, koji su inače dobili deset godina pre toga. „Dolazili su u stan neki samozvani vojni policajci, pred djecom stavljali pištolj na sto, prijetili da će nas izbaciti iz ovog stana, da je taj dodijeljen invalidu rata, govorili djeci da im je otac četnik i da će nas sve protjerati.” Psihički se to nije moglo izdržati, jedino rešenje bilo je izbeglištvo.¹⁸

Edita je Srпкиnja iz mešovitog braka. Živela je sa verenikom, kome je takođe otac bio Musliman, a majka Srпкиnja. Pobegla je iz Pule, jer je tamo imala problema. Svakih 10-15 dana policija joj je pretresala kuću, uvek sa drugim razlogom. Jednom su tražili oružje „koje je otac krio za Srbe”, drugi put su odnosili vrednije stvari iz kuće i slično. Nisu verovali da ne zna za oca kome se trag izgubio u Vukovaru. Majka i mlađa sestra su joj u Austriji, gde Edita želi da ode s verenikom. U Hrvatskoj nisu mogli dobiti državljanstvo, pa time ni zaposlenje u državnoj firmi, upis na fakultet i sl.¹⁹

¹³ Jasmin Džananović, Beograd.

¹⁴ Rifa i Fata Frašto, zab. u Beogradu 20. 10. 1993. godine.

¹⁵ Selma Džatić i Samira Dženanović, zab. u Beogradu, 4. 10. 1993. godine.

¹⁶ Muhamed Subašić, zab. u Beogradu, 30. 9. 1993. godine.

¹⁷ Aiša Sasić, zab. u Beogradu, 5. 10. 1993. godine.

¹⁸ Mirsada Pinjagić, zab. u Novom Sadu, 1993. godine.

¹⁹ Kurtanović Edit, zab. u Beogradu 6. 10. 1993. godine.

U Zagrebu su, prema kazivanju jednog Muharema, provokacije prema Srbima počele još 1983. godine. Kad su počele prema njegovoj porodici 1990/1991. godine, ostavlja sve i „bežim kod moje braće Srba u Srbiju”²⁰.

Dana 9. avgusta 1993. godine, u kuću Muslimana u Bijeljini došla su dva vojnika i naredila domaćinu i njegovoj ženi da pođu s njima. Odvezli su ih u Poljoprivrednu školu, u fiskulturnu salu. Tu su ih čekala druga dvojica poznatih. Pretresli su ih i uzeli devize i vrednosti (tranzistor, lančić, ogrlicu, broš i dezodorans), govoreći da devizama naplaćuju put do Mađarske i vize za Nemačku. U sali je bilo dvadesetak građana Bijeljine. Sve njih i još sedam lica iz Teslića autobusom „Semberija transa” preko Bosanske Rače i Novog Sada odvezli su na granični prelaz Bački breg. Tu je deo putnika prešao granicu, a deo je imao problema oko viza. Oko deset sati piscu izjave je pozlilo, pa je morao lekaru. Kad se sa suprugom vratio na granični prelaz, autobusa više nije bilo. Vratio se u Beograd i ostao u izbeglištvu.²¹

Prema oceni konobara iz Doboja, „do rata nije bilo nikakvih problema”, a onda je „postalo gusto”. U Srbiju je došao nakon višednevnog bežanja kroz šume, zarobljavajući od „ljliljana”, pa ponovnog bežanja. Onesvećenog ga je pronašao neki čovek 30-40 kilometara od Bijeljine, povratio ga u život, dao nešto novaca i poslao u Srbiju. Pomajka mu je umrla, a Srbina koji ga je usvojio „zarobili su nepoznati ljudi”.²²

Muš i žena iz Banjaluke dobili su početkom marta otkaze u preduzećima u kojima su radili. „Pretežno su Muslimani dobijali otkaze.” Stan su plaćali od novca koji im je slao rođak iz Švedske, a hranu od humanitarne pomoći, koju je delio Merhamet. „Više nisam mogao izdržati sve to, pa sam odlučio da napustim Banjaluku”, zapisao je krojač po struci, izbeglica. Odlučio je da živi u Beogradu.²³

Beograđanin Srbin i Sarajka Muslimanka upoznali su se na skijanju i venčali „sada u ratu”. Početkom rata u Sarajevu, gde su radili, dobijaju otkaz kao tehnološki viškovi. Muž joj je imao radnu obavezu da ide na procenu štete kada su granate padale po Sarajevu. Nije mobilisan, jer je bio bubrežni bolesnik. Stan su im pretresali tražeći oružje „Zlatni ljliljani”. U samom gradu „s početka je bilo užasno. Svako je vodio svoju politiku. Bilo je potpuno bezvlašće”. Dobacivalo se na ulici, ljudi su odvođeni ili ubijani a da za to niko nije odgovarao. Dešavalo se to svim nacijama u gradu. Godinu i po dana nije bilo struje ni vode. Struja je ponekad dolazila prioritetima (bolnice, pekare...). Zima je naročito bila strašna jer nije bilo grejanja. Ložen je nameštaj, sečeno je drveće u gradu. Sarajka godinu dana nije videla mesa, koje se prodavalo „na crno”, ali po ogromnim cenama. Litar ulja koštao je 45 DM, brašna 7 DM, kilogram šećera 30 DM, kilogram kafe 100 DM, cigarete 4-5 DM... Humanitarna pomoć dobijala se od Karitasa (Hrvati), Merhameta (Muslimani), Dobrotvora (Srbi) i UNPROFOR-a. Od tog poslednjeg dobijalo se redovno, ali „mizerno”. „Život se sveo na životinjski, samo

²⁰ Muharem Fatanović, nepotpuni podaci.

²¹ Muharem Jahić, rođen 1941, zab. u Beogradu 15.10. 1993. godine.

²² Abnir Madžajilić, zab. u Beogradu 20. 9. 1993. godine.

²³ Akif Čizmegić, rođen 1946. godine, zab. u Beogradu 15. 12. 1993. godine.

koliko da se preživi.” U gradu je postojao Vladin ured, koji je organizovao odlazak iz grada starijih, bolesnih i iznemoglih lica. Izbeglica je godinu dana čekala na mogućnost da izađe iz grada. Uvek je za negativan odgovor nađen izmišljeni razlog. Kada je ostala u drugom stanju i o tome pribavila svu dokumentaciju, dobila je odobrenje za izlazak. Muža su joj skinuli sa spiska iako je i on posedovao valjanu dokumentaciju. „Muslimani ne dozvoljavaju da se izađe iz Sarajeva”, zaključuje ona, „da bi svet video kako narod pati, jer Srbi drže okruženo Sarajevo, a Srbima isto odgovara da Srbi u Sarajevu stradaju kako bi se, opet, reklo: *Eto, Alija ubija Srbe.*” Prema njenim saznanjima, moglo se izneti 1.000 DM, lični nakit, i to se odnosilo na sva lica bez obzira na nacionalnost.²⁴

U Sarajevu je u granatiranom stanu živeo Musliman sa dvoje dece od osam i deset godina. Njega niko nije dirao, ali su mu na ženu i decu vršeni razni pritisci, govoreći da su iz četničke porodice i slično. Sina su drugovi tukli u školi, porodica se hranila od pomoći Muslimana koji su i dalje održavali odnose sa Srbima. Kako je i njima svakog dana bivalo teže, kompletna porodica je odlučila da krene put Beograda i tu se smesti kod porodičnog prijatelja.²⁵

Nišandžija na topu iz Banjaluke hteo je posle mobilizacije, u svoju JNA jedinicu, ali su mu vojne vlasti odredile vojnu obavezu. Kad je insistirao na vojnoj službi, „otvoreno su mi rekli da mi ne vjeruju, jer sam Musliman”. Kad se JNA povukla i stvorena Srpska vojska, opet ga nisu uzimali u svoje redove. „Htjeli su samo da budem živo meso na borbenim linijama.” Kako on to nije želeo, počeli su mu „teški dani”. Nije smeo slobodno da se kreće. Da ne bi naudio devojci – Srpkinji i prijateljima, danima se krio. Dobijao je preteća pisma potpisana sa „Crni vukovi”. S devojkom je otišao u obližnje mesto i tu se predstavljao kao Zoran. Za vreme tih sakrivanja smršao je osam kilograma. Iz Banjaluke je izašao vozeći automobil svoje devojke i noseći lažne dokumente. U Beogradu je kod devojčinih rođaka.²⁶

Domaćica sa Grbavice vlastiti stan je napustila vrlo brzo nakon izbivanja rata, pošto je po nju došao zet koji je inače radio u Francuskoj. Bila je u braku sa Srbinom i izjašnjava se kao Jugoslovenka.²⁷

Oba bračna para u Banjaluci dobijaju „čekanje” u preduzeću početkom 1991. godine, ali se u fabriku moraju javljati svakih 15 dana. To je važilo za sve radnike koji nisu bili srpske nacionalnosti. Nakon izvesnog vremena, dobijaju otkaz, a kolega iz firme rešenje na njihov stan. Žalbe nisu pomogle, a bilo je i reči jedne pravnice da je vreme „da se jednom očistimo od nečistih”. Ostalo im je samo da prodaju stvari iz stana (za 600 DM) i da dođu prijateljima u Zemun.²⁸

²⁴ Belma Kusturica -Tošić, rođena 24.4. 1961. godine.

²⁵ Jasmin Čoper, rođen 1955, zab. u Beogradu 14. 1.1994. godine.

²⁶ Enis Šljivar, rođen 1958. zab. Beogradu 12. 12. 1994. godine.

²⁷ Hasiba Amorić, l.k. ...471/93.

²⁸ Ismet Čalić, rođen 15. 11. 1943. godine u Kozarcu, opština Prijedor.

Otac Musliman, majka Austrijanka, muž Srbin i sin od tri godine, uža je porodica žene izbegle iz Zenice. U Zenici nije bilo fizičkog maltretiranja, ali je bilo verbalnih uvreda. Taman toliko da se traži utočište u Zemunu.²⁹

Živeći na samoj liniji razgraničenja srpske i hrvatske teritorije u Sarajevu, Salko je dva puta ranjen. Odlučio je da sa ženom pređe na srpsku stranu „budući da su mi to prijatelji”. Rodbina ga je zvala da pređe na muslimansku teritoriju, ali on nije želeo smatrajući da „su nas obmanuli”. Misli na politiku koju su vodile muslimanske vlasti. Uz pomoć Srba izašao je iz Sarajeva i došao u Beograd.³⁰

Dva mladića i jedna devojka 14. aprila 1992. godine avionom odlaze iz Sarajeva na nekoliko dana, verujući da se brzo vraćaju u grad. Jedan od njih poneo je i školske knjige kako bi spremio neke predmete koje je iduće nedelje trebalo da polaže. Ubrzo su uvideli „da stvari ne stoje kako smo mi deca zamišljali”. U trenutku kada su davali svoje „kazivanje”, bili su već više od godinu dana u prihvatilištu Velika Kopašnica. Jedan od njih se povremeno čuo s roditeljima i sestrom koji su ostali u Sarajevu i koji su ga ubeđivali da je „sve u redu”. Iz drugih izvora saznao je da nije tako. Znao je da su im pucanje i granatiranje sasvim normalna pojava, „kao što je nekad bila muzika iz susedstva...”³¹

Da bi prehranila dete rođeno u vreme bombardovanja porodilišta u Mostaru, majka je, krijući muža da ga ne mobilišu, prenosila starijim osobama hiljade litara vode za „nešto hrane”, po brdima je brala zelje, pomagala po kućama. Prva humanitarna pomoć iznosila je kilogram brašna i 2 dl ulja na deset dana. Otac joj je Musliman, majka Srkinja, muž Musliman.³²

Iz Banjaluke su ga isterali „materijalno stanje i strah od pojedinih ekstrema”. U Srbiju je došao po dokumentaciju kako bi mogao napustiti Jugoslaviju.³³ Sa istim razlogom iz Doboja je došla porodica, kojoj su istina „legalne vlasti” pomagale da se izvuku iz grada i da „idu kud žele”.³⁴

Sve dok vojska nije izašla iz Tuzle, tamo se živelo dobro, zapisao je trgovac bez zaposlenja. Morao je da ide na stražu, što mu nije odgovaralo, pa je pobjegao iz grada i došao u Srbiju prijateljima.³⁵

Problemi jedne porodice Muslimana proisticali su iz činjenice što su sve vreme rata bili na strani JNA (Meštani su ih zvali „istočni mesari”). Nakon što su supruga ranili Muslimani, pa je duže lečen, došlo je do razdvajanja porodice. Supruga je sa troje dece došla u Beograd, tražeći muža i verujući da se leči na VMA. Ostali su u gradu kao izbeglice.³⁶

²⁹ Elida Gavrilović, zab. u Beogradu 27. 9. 1993. godine.

³⁰ Salko Bilić, zab. u Sremskoj Mitrovici, 20. 7. 1993. godine.

³¹ Karakasanović Muris, rođen 12. 3. 1975. godine, zab. u Beogradu 6. 3. 1993. godine.

³² Nataša Elezović, rođena 15. 1. 1974. godinc, zab. u Beogradu, 13. 12. 1993. godine.

³³ Nazih Hrlje, zab. u Sremskoj Mitrovici, 4. 8. 1993. godine.

³⁴ Asim Mahmutović, zab. u Sremskoj Mitrovici, 19. 7. 1993. godine.

³⁵ Ervin Mumić, rođen 15. 3. 1973, zab. 7. 11. 1993. godine.

³⁶ Derleta Nešić, rođena 6. 7. 1944, zab. 19. 10. 1993. godine.

Studentkinja je zbog straha morala da napusti Zagreb, bežeći u Beograd da bi pribavila dokumente i otišla u Nemačku radi posla. U Bosanskom Novom ostale su joj majka i sestra, kojima je potrebna pomoć jer su „bile gladne, a nije se mogao dobiti posao”.³⁷

Da bi se našla kćerki koja je imala spontani pobačaj u maju 1992. godine, iz Bihaća je u Beograd došla Ismeta. Rat joj je onemogućio da se vrati u Bosnu i „tako sam ostala u Beogradu neprekidno”.³⁸

Izbeglički status potražila je Banjalučanka, jer će potrajati čekanje vize za Švedsku, gde su je čekali dvojica sinova i muž.³⁹

„Živeo samo u mirnom malom gradu na severu Bosne, punom radosti i lepote”, piše u izjavi učenik srednje stručne škole. Kaže da je sve počelo 9. aprila 1992. godine, kada su hrvatske snage napale njegov grad. Nastao je zatim obračun Hrvata, Muslimana i Srba, „u koji nitko nije mogao da povjeruje. Narod opštine Odžak otišao je u izbeglištvo na sve strane”. Njegovi roditelji završili su tragično u Bosanskom Brodu, dok mu brat ratuje na strani Muslimana. „Nadam se da će se sve ovo završiti”, zaključuje učenik, pa da se brat i ja, koji smo ostali sami bez ikoga svoga, i bez svoje kuće, vidimo nakon osamnaest meseci strepnje i čekanja.”⁴⁰

Kompletna porodica otišla je iz Bijeljine „jer više nismo smjeli ostati”. Od 25. avgusta 1993. godine počelo je „masovno istjerivanje Muslimana iz njihovih kuća i primoravanje da idu u razmjenu za Tuzlu”. Brat je nakon dvadesetak dana otpušten iz vojske i otišao u Nemačku. Oca, majku i kćerku prihvatila je strina u Zemunu.⁴¹

Halida je iz Kalesije, „radi maltretiranja i ubijanja”, sa više meštana pobegla preko Save. U izjavi je navela imena članova šire porodice koji su oterani u logor u Tuzlu. Svi koji su došli s njom u Srbiju otišli su u inostranstvo, odakle „zbrinjavaju mene i moju decu”.⁴²

„Ja kao Musliman i supruga koja je po nacionalnosti Hrvatica jednostavno smo isterani iz stana u Bosanskom Šamcu samo zato što smo druge nacije.” Doživljavali su razna maltretiranja, ali nisu hteli preći ni na hrvatsku ni na muslimansku teritoriju „nego smo se opredelili da dođemo u Srbiju”, pošto su se opredeljivali kao Jugosloveni. Nisu podržavali nijednu politiku, „nego smo jednostavno htjeli da ostanemo građani”, zaključuje bračni par i ističe da su se smestili u Srbiji kod dobrih prijatelja.⁴³

Iz mesta Bužrina – opština Bosanska Krupa, koju su držali Muslimani, da bi se prešlo na teritoriju koju je držao Fikret Abdić, bila je potrebna posebna dozvola. I to samo za žene i decu, pošto „nijedan muškarac ne može preći s jedne teritorije na dru-

³⁷ Merima Mulalić, rođena 3.01.1970, zab. 19.10.1993. godine.

³⁸ Ismeta Salihović, rođena 18.12.1940, zab. 19.10.1993. godine.

³⁹ Azra i Aida Đurišić, zab. 7.10.1993. godine.

⁴⁰ Mensur Pripuzović, rođen 13.8.1972, zab. 4.10.1993. godine.

⁴¹ Jasminka i Fatima Smajić, zab. u Užicu 9.4.1993. godine.

⁴² Halida Ramić

⁴³ Kemal i Anka Kapetanović, zab. u Sremskoj Mitrovici, 23. 11. 1993. godine.

gu", zapisala je jedna izbeglica, koja psihički nije dalje mogla podnositi provokacije, upade u stanove i „proganjanje svih onih koji nisu bili pristalice njihovih vlasti”.⁴⁴

U kolektivnom centru Rtnja, knjaževačke opštine, bilo je najviše izbeglica Muslimana. Godinama su živeli u paviljonima, gde su porodice imale obično sobu, između sa ljudima drugih nacija, koji su samo njima znanim putevima dolazili u izbeglištvo. Da ne bismo ponavljali slične sudbine, navešćemo samo najtipičnije primere iz te sredine.

Hercegovac po geografskom opredeljenju, rođen 1936. godine, u selu nedaleko od Bileće, 32 godine radio je u jednoj firmi u Trebinju i otišao u penziju. Umesto zasluženog odmora, po drugi put u životu odlazi u izbeglištvo. Prvi put to je bilo 1941. godine, kada sa tri brata i dve sestre beži iz sela u Bileću. Roditelje, koji su ostali kod kuće, četnici odvođe i bacaju u jamu Trusina kod Berkovića. Jedno vreme je sa braćom i sestrama u logoru, a onda po privatnim kućama. Nakon izvesnog vremena, prebačeni su u Trebinje, u osnovnu školu, gde je bilo više izbeglog naroda. Jedna od sestara (dve godine) umire još u Bileći. Iz Trebinja decu do 15 godina prebacuju na Lokrum, koji su držale ustaše. Tu se, kaže, bukvalno gladovalo. Nakon dva meseca, njega, braću i sestru preuzima stric i odvodi u Orebić, a zatim u Zavidoviće u izbeglički logor. Seća se da vojske u prolazu nisu dirale narod. Bežao je samo od aviona. Kad se 1946. godine vratio u rodno mesto, zatekao je popaljeno selo. Počela je obnova, pa pomoć države u izgradnji kuća... Nakon završetka zanata (dve godine u đaćkom domu), zapošljava se u Trebinju. Sa suprugom, rađa četvoro dece, koja se razilaze po svetu, stupaju u mešovite brakove. Godinu i po dana dva su mu sina ratovala u Vojsci Republike Srpske.

Kaže da je u Trebinju bio sve do izbora (misli na 1999. godinu), kad počinje „da se osjeća mržnja među ljudima”. Niko, međutim, ne veruje da može izbiti rat. Sa komšijama se moglo živeti i dalje, „ali sa dolaskom rezervista iz Srbije i Crne Gore javljaju se ekstremisti i život postaje nepodnošljiv”. Kad su Hrvati iz Dubrovnika pucali na grad, u podrumima je sa svim komšijama. Nije bilo provokacija, niti bilo čega ružnog.

Jedne večeri na vrata stana došla su dva nepoznata stranca i dali mu rok „do sutra ujutro” da se iseli. Čulo se u međuvremenu da je troje ljudi u Trebinju zaklano. Tada mu se javio strah i odluka da napusti svoje mesto. Potvrde i izlaznice za put u Jugoslaviju dobio je bez ikakvih problema. Relacija je bila Trebinje–Nikšić–Beograd–Rtnj. Na Rtnju nalazi jednog od sinova.⁴⁵

Muž joj se izjašnjavao kao Musliman, a ona i deca kao Jugosloveni. U opštini Stolac i kolektivu gde je radila živela je u izmešanom stanovništvu, s kojim se družila bez obzira na naciju. Volela je Jugoslaviju i kad se „sve ovo desilo”, njeni „snovi su se srušili”. Nacionalne razlike osećala je od dolaska na vlast nacionalnih stranaka. Stolac je dugo odolevao grafitima HDZ, fotografijama Franje Tuđmana i Vuka Draškovića. Počelo je sa miniranjem spomenika palim borcima Drugog svetskog rata. Najpre su

⁴⁴ Karolina Šahinović, zab. u Sremskoj Mitrovici, 4. 3. 1993. godine.

⁴⁵ Ariv Bečović, rođen 13. 4. 1936, zab. 13. 5. 1994. godine.

Hrvati palili sve srpsko, a Srbi sve hrvatsko, dok Muslimane niko nije dirao. Hrvati su ušli u grad, a Srbi ostali po obližnjim selima. Sredinom juna 1992. godine peške je sa sinovima bežala po planini Snježniku. Odatle preko Trasine sa bratom dolazi u Neve-sinje. Tu ostaje mesec dana uz pucnjavu, „oko zgrada dan i noć”. Dobija dozvolu da ide u Nikšić, pa u Beograd i na kraju - Rtanj. Za muža je čula posle sedam meseci. Zaborili su ga Hrvati.⁴⁶

Od osmoro dece i žene, sa Fadilom je na Rtnju bila samo jedna kćerka. Više od godinu dana ništa nije znao o ostaloj porodici. Zapravo, od onog trenutka kada je iz Foče, preko Trebinja, Nikšića i Beograda, stigao u kolektivni centar.⁴⁷

Nezir, rođen 1932. godine, Drugi svetski rat provodi u selu Lišnji, opština Prnjavor. Niko mu u porodici nije stradao. Dolazili su i prolazili Nemci, četnici, Čerkezi, ali narod nije diran. Za vreme borbi bežalo se iz jednog sela u drugo, pa opet vraćalo kući. Niko nije prognan, kaže Nezir i dodaje: „Onaj rat se ne može porediti sa ovim. Bilo je borbi, ali pokolja i etničkog čišćenja nije bilo.” Od 1955. do 10. marta 1993. godine živeo je u Sarajevu „ljudski, prijateljski, pravi gradski život”. Svako je živeo svoj život, dva sina su mu u mešovitim brakovima. Ceo život promenile su nacionalne stranke. One su „nas uvele u bijedu i u ratnu katastrofu”, zaključuje Nezir.

Početak marta 1992. godine otišao je u Prnjavor u vikendicu „raj za svoju dušu”. U međuvremenu počeo je rat, pa se u Sarajevo nije mogao vratiti. Delio je sudbinu Prnjavorčana, odnosno sela Lišnja nedaleko od grada. To je značilo nesigurnost, pucnjavu po selu, samovolju „odmetnika”. Kako nije bio vojni obveznik, dozvoljen mu je izlazak iz Srpske Krajine bez ikakve novčane nadoknade. Koridorom je sa suprugom došao do Sombora, a odatle na Rtanj. Želja mu je da se vrati u Sarajevo, „ali to zavisi od drugih, a ne od njega”.⁴⁸

I za izbeglicu iz Zvornika „sve je bilo lijepo” dok se nije zaratilo. Sva familija joj je „izmiješana”. U aprilu 1992. godine počinju pretresi po muslimanskim kućama, bilo je maltretiranja ljudi, oduzimanje stvari i predmeta. Morala je da ide na posao pod radnom obavezom, a onda su joj rekli da Muslimani više ne rade. Na kraju se našla na spisku za otkaz. Prešla je u Mali Zvornik kod familije, ali je povremeno išla kući u Bosnu i donosila ponešto stvari iz stana. Zbog nemaštine u Malom Zvorniku, odlučila je da ide u Beograd, zatim u kolektivne centre Subotice, Velike Plane i Rtnja. želela bi da se vrati kući, „da sve bude kao što je bilo”.⁴⁹

Domaćica iz Zvornika ispričala je sličnu priču, gore zapisanu, s tim što je ona u izbeglištvu sa bolesnim mužem za koga je u zavičaju teško nalazila lekove.⁵⁰

Zbog operacije glasnih žica Argan iz Tuzle odlazi 7. maja za Beograd redovnom autobuskom linijom. Nakon operacije, do 20. jula leži u bolnici, a tada pokušava da se

⁴⁶ Danica Žugor, rođena 17. 10. 1952, zab. na Rtnju 7. 5. 1994. godine.

⁴⁷ Fadil Mešić, rođen 6.6.1951, zab. na Rtnju 23. 5. 1994. godine.

⁴⁸ Nazir Ibrahima Zuhanić, rođen 7. 5. 1932. zab. na Rtnju 9. 5. 1994. godine.

⁴⁹ Roza Šrndić, rođena 3. 2. 1950, zab. na Rtnju 9. 5. 1995. godine.

⁵⁰ Fikreta Čolaković, rođena 1995, zab. na Rtnju 23. 5. 1994. godine.

vratu u Tuzlu preko Bijeljine, jer redovne autobuske linije nije bilo. Ispostavilo se da linije nema i iz Bjeljine, pa se Argan vraća u bolnicu, gde ga lekar drži jedan mesec „na svoju odgovornost”. Nakon toga šalje ga u Crveni krst, a zatim na Rtanj. Porodica mu je ostala u Tuzli.⁵¹

Domaćica iz Dervente je sa svoje troje dece, svekrvom, zaovom i jetrvom iz grada izašla 17. aprila 1992. godine, kada je evakuisan „sav narod” za Doboju. Tu je otpočela izbegličke dane, koje je nastavila u više kolektivnih centara.⁵²

Sa širom porodicom tu je i Muslimanka iz Bileća. Ona je izbegla preko Gacka (Kačareva kod Pančeva), Kopašnice na Rtanj. Uz dva sina, tu su joj još otac, majka i sestra.⁵³

Domaćica iz Zvornika ispričala je sličnu priču onoj koja je gore zapisana, s tim što je ona u izbeglištvu sa bolesnim mužem, za koga teško nalazi lekove.⁵⁴

Pravac kretanja izbeglica iz Skelana u Srbiju bio je preko Bajine Bašte i Kopašnice. Tim putem prošla je i majka sa dvoje dece i sestrom. Da pređe Drinu pomogao joj je Srbin, bratovljev prijatelj.⁵⁵

Slično je bilo i sa meštankom, koja je odlučila da pređe u Srbiju pošto joj je majka poginula od granate. Naglašava želju da se vrati kući, „a neka vlada ko hoće”.⁵⁶

Iz Zvornika je izbeglica čiji je put iz zavičaja drugačije izgledao od pomenute maršrute. Ona je iz grada najpre bežala u svoje selo, a potom pred „arkanovcima” u Tuzlu. Tu je kao izbeglica smeštena sa decom u privatnu kuću i krajem marta 1992. godine srpske vlasti ih pozivaju da se vrate u svoje stanove. Ona to čini, ali ih vojska najpre prebacuje uz Karakaj, u salu firme „Athos”. „Tada su sve muške odvojili od žena i dece.” U kući je zatekla sve kako je i ostavljeno. Nakon 14 dana, dva milicionera je upozoravaju da odu, „jer im nije sigurno zbog raznih vojski koje hodaju gradom”. Odlučuje da ide bratu u Beograd, koji ih smešta kod jedne prijateljice. Ona nakon izvesnog vremena traži kolektivni centar i dobija Rtanj.⁵⁷

⁵¹ Agan Ćosić, zab. na Rtnju 23.4.1994. godine.

⁵² Munira Grdanović, rođena 4. 1. 1953, zab. na Rtnju 4. 5. 1994. godine.

⁵³ Senada Zekić, rođena 6. 9. 1969, zab. na Rtnju 23. 5. 1994. godine.

⁵⁴ Fikreta Čolaković, rođena 1955, zab. na Rtnju 23. 5. 1994. godine.

⁵⁵ Zlufa Nuhanović, rođena 11. 1. 1959, zab. na Rtnju 23. 5. 1994. godine.

⁵⁶ Zulfiya Leskovic, rođena 30. 8. 1968, zab. na Rtnju 23. 5. 1994. godine.

⁵⁷ Sadija Šabić, rođena 1. 10. 1955, zab. na Rtnju 9. 5. 1994. godine. Po popisu stanovnika, opština Zvornik je 1991. godine imala 81.111 stanovnika, od čega 59,4% Bošnjaka (Muslimana) i 38% Srba. U samom gradu živelo je 14.660 stanovnika, od čega je 61% Bošnjaka, 29,2% Srba, 0,5% Hrvata i 9,3% ostalih (najvećim delom Romi).

U Institutu za ljudska prava u Beču Ludvig Bolcman (Ludwig Boltzmann) radena je studija „izveštaj o etničkom čišćenju u severnoistočnom gradu Zvorniku od aprila do juna 1992. godine”. Tada je radena anketa sa 887 prognanika iz opštine Zvornik. Za našu temu vezan je razgovor sa 31 izbeglicom, koji su uglavnom potvrdili sve navode izbeglica sa Rtnja. Iz skoro istovetnih navoda autor Štefan Miler tvrdi da su sve „mjere bile pripremljene” i da „progon nije mogao biti djelo samo lokalnih faktora”. Pri tom izbeglice Muslimane ne pominju. – Štefan Miler (Stephan Muller), *Prisilna deportacija nesrpskih stanovnika grada Zvornika u sjeveroistočnoj Bosni*, „Genocid u BiH 1991-1995”, *Zbornik radova* Međunarodnog kongresa za dokumentaciju u BiH 1991-1995, održanog u Brnu od 31. avgusta do 4. septembra 1995, Sarajevo 1997, str. 137-141.

Iskaz domaćice iz Bijeljine rekonstruiše stanje u tom gradu početkom izbijanja rata. Počelo je s miniranjem kafića „Istambul”, a zatim „Srbije”. „Peti-šesti dan potom došao je Arkan sa svojom vojskom i sredio stanje.” Najgori su, po njenom kazivanju, bili ‘mirkovci’ (vođa Mirko), sa maskama na licu. Ubijali su bez obzira na veru, starost i pol. Tri dana provela je sa decom u podrumu, nakon čega je izašla u grad. Narod je bežao na razne strane, pričane su razne priče, u grad su došle izbeglice iz Zenice, Tuzle, Bugojna i drugih. Najviše ju je maltretirao komšija izbeglica. Nakon godinu dana od smrti prvog muža, udala se za drugog, nadajući se da će imati „zaštitu”. Dok je on bio na ratištu na srpskoj strani, provokacije nisu prestale. Odlučila je da beži u Srbiju, najpre u Sombor, Hotel „Sloboda”, pa na Rtanj. Muž joj je otišao u Austriju nakon što je ona u centru rodila treće dete (Mirza). Više bi volela da se vrati svojoj kući nego da ide u Austriju.⁵⁸

U trenutku kazivanja „svoje istorije”, kuvarica iz Foče bila je tačno dve godine kako je otišla od kuće. Potiče iz mešovitog braka, od majke Srkinje i oca Muslimana. Kad je imala dve godine, roditelji su se razveli. Od 1980. godine živela je u Goraždu sa svim nacijama. Sve do 22. aprila 1992, kada se prvi put zapucalo. Toga dana je trebalo da radi, ali je portir vratio sa posla. Tražila je od šefa da ide u Beograd na odmor desetak dana. Verovala je da će se sve smiriti „i biti kao prije”. S mužem se dogovorila da ona i kći idu njenom ocu, a on da čuva stan i stvari. Na put je krenula, pošto se „odjavila” pred četvoricom civila, koji su sedeli ispred dvorane u kojoj je bila smeštena većina muslimanskih izbeglica. U autobusu je bilo najviše Muslimana koji su putovali u Užice. Tu u Užicu shvatila je da je počeo rat. Kratko je bila kod oca u Beogradu, a onda dobila smeštaj na Rtnju. Tu je saznala da joj je muž poginuo. „Ako Bosna bude podeljena na jedne i druge”, ne želi da se vrati, „ako bude ona stara, onda bi se vratila”.⁵⁹

U septembru 1991. godine, na prelazu Brgat (razgraničenje Hrvatske i Bosne i Hercegovine, odnosno Dubrovnika i Trebinja), postavljen je policijski punkt Hrvata, što nikada do tada nije bilo. Iz Dubrovnika i Hrvatske dolazile su u Trebinje izbeglice srpske nacionalnosti, ostavljajući posao, imovinu i zavičaj. Za Hajrudina je to bio početak nespokojstva. Trećeg oktobra 1991. godine, na Brgatu je ubijeno nekoliko vojnika JNA. Izvršena je mobilizacija svih sposobnih muškaraca u trebinjskom kraju i on je na dubrovačkom ratištu bio do 30. januara 1993. godine. Dok je on bio na ratištu, „provocirane” su porodice u gradu od raznih grupica koji nisu bili Trebinjci. Razgovarao je sa svojim pretpostavljenima u vojsci, predsednikom opštine, ali „paravojne snage niko nije mogao zaustaviti”. Muslimani su polako napuštali i vojsku i grad. Zbog bezbednosti porodice odlučio je i on da ide. Za njega je bila potrebna dozvola (vojni obveznik), dok su žene izlazile slobodno. Na barikadama nije imao problema. Ispratili su ga prijatelji i kolege sa ratišta. Kad je došao u Beograd bratu, mislio je da su svi problemi rešeni, „glava je na ramenu”. Tek tada je uvideo da je „postao niko i ništa

⁵⁸ Ramiza Hamidžić, rođena 15. 3. 1961, zab. na Rtnju 28. 4. 1994. godine.

⁵⁹ Jasmina Begović, rođena 13. 3. 1962, zab. na Rtnju 28. 4. 1994. godine.

obični beskućnik". Krenuo je od vrata do vrata. U septembru 1993. godine došao je na Rtanj.⁶⁰

Za keramičara iz Bjelovca, opština Bratunac, prelomni trenutak za odnose Srba i Muslimana u tom kraju bila je pogibija dvojice Muslimana na putu Kravica–Bratunac, u martu 1992. godine. Usledile su zatim nesuglasice stranaka oko podele MUP-a, Muslimane razoružava policija, a i vojska iz Vukovara i Valjeva smešta se u Bratunac. Naglo je porasla podvojenost i napetost među stanovništvom. Očekujući da se „situacija smiri”, odlazi sestri u Suelane, gde ga zatiče početak rata. Stanovništvo masovno beži u šumu. On je u grupi sa oko 200 žena, dece i muškaraca, koji nekoliko puta pokušavaju da pređu most preko Drine i odu u Bajinu Baštu, odnosno Srbiju. Svaki put bi ih odvrćala Srpska vojska, pucajući u vazduh. Peti dan se predaju i u koloni prelaze reku. Iz Bajine Bašte odlazi u Ljuboviju, kako bi lakše prešao u Bratunac. Tu je kod prijatelja sedamnaest dana, „ali mu vlasti nisu dozvolile da pređe”. Izbeglički status dobija u Bajinoj Bašti, odakle ga šalju na Rtanj, gde je smešten sa snahom i njenom decom. Za ostalu porodicu ništa nije čuo.⁶¹

U Foči se nije osećala nacionalna netrpeljivost sve do afere „Fočatrans”, kada je otpušteno oko 60 Srba. Tada su otpočela okupljanja u gradu i selima, a rezultat je bio osnivanje radne organizacije za prevoz robe i putnika „Viner”, u koju su zapošljavani samo Srbi. Za ekonomistu iz Foče koji ovo govori bilo je to „nerazumno rešenje”. On se inače družio i sa Srbima i sa Muslimanima, slaveći i jedne i druge praznike i blagdane.

Sa izbijanjem rata pretrpeo je razne neprijatnosti, od toga da mu je ranjena žena, on nekoliko puta išiban, do odvođenja na lažno streljanje. Svaki put bi mu sticajem srećnih okolnosti pomogli Srbi. Što se tiče nade o suživotu, „više je pesimista”, s obzirom na sve što se dešava. Smatra da je „danas mnogo važnije ko si i kako se zoveš nego kakav si i ma koliki bio pobornik suživota”.⁶²

Sadržaj gornje „izjave” uglavnom je potvrdio i Hamid, još jedan izbeglica iz Foče. On je, međutim, svoje kazivanje povezivao sa događajima iz Drugog svetskog rata, kad su u Foči boravile vojske Nemačke, Italije, četnika, partizana, ustaša i drugih. Uz sve nedaće, naveo je više primera saradnje Muslimana i Srba i pružanja pomoći i jednih i drugih. Tu je nalazio sličnosti sa ratom iz 1992. godine. Po njegovom iskazu, ispada da su legalne vlasti obično štatile stanovništvo, ali da su „ekstremi” nanosili veliko zlo. Kako su mu sinovi bili u Srpskoj vojsci, uspevao je da dugo odoleva raznim iskušenjima, pretnjama i ucenama. Upadanje u stan, pljačka, oduzimanje novca, bili su samo neki od elemenata za „etničko čišćenje” (njegov izraz – prim.aut.). Među poslednjim Muslimanima napustio je Foču. Srpska vojska ih je „lično” prebacila u Crnu Goru, odakle odlazi u Beograd. Sa suprugom je jedno vreme stanovao privatno, a kad

⁶⁰ Hajrudin Nešić, rođen 8. 10. 1958, zab. na Rtnju 28. 4. 1994. godine.

⁶¹ Kemal Lolić, 14. 11. 1955, zab. na Rtnju 29.4.1994. godine.

⁶² Ferid Hadžić, rođen 1. 6. 1959, zab. na Rtnju 9. 5. 1994. godine.

mu je ponestalo novca, preko Crvenog krsta Srbije dobija smeštaj na Rtnju. Očekuje susrete sa svoje desetero dece i mnogobrojnom unučadi.⁶³

Već uglavnom ispričane događaje sa trebinjskog ratišta kazivao je i vrhunski sportista, koji je mladost proveo u druženju sa svim nacijama na teritoriji SFRJ. Na ratište je krenuo 23. septembra 1991. godine, s „namjerom da brani i čuva svoj grad”. Prva tri meseca, prema njegovoj oceni, tako je i bilo, „branjenje svog grada, a ne rat”. Značilo je to više puškaranje, a ne upotreba teškog naoružanja. Po njegovom mišljenju, rat je prošao „zato što su Hrvati želeli da se prošire na Trebinje i okolinu, sve do Nikšića”. Nakon četiri meseca potpisano je primirje i život u Trebinju je otpočeo normalno. Posle dvadesetak dana, bilo je prvo granatiranje grada, prvi put se desilo bez ikakve najave i ikakvog povoda. Za njega je to značilo povratak u vojnu jedinicu. U gradu panika, „svi su se bojali i sklanjali bez obzira na naciju”. Bilo je to vreme „propagande kada se odjedanput narod izopačio”. Lično se nije obazirao na provokacije i u dogovoru sa suprugom, odlazi na ratište, sa Srpskom vojskom, gde ostaje osamnaest meseci. Posle toga, odlukom Štaba i komandanta vojne jedinice vraća se u grad pod „radnu obavezu”. S ljudima s kojima se družio i radio nije imao problema. Došlo je, međutim, do upadanja neznanaca u stanove, pljačke, pretresa i prepada ljudi. Maltretirani su i Srbi koji su pomagali Muslimanima. Kad je jednog dana došao s posla, zatekao je tuđe ime na vlastitim vratima i nepoznate ljude u kući. Odmah je odlučio da ide što dalje od rata. Poznatim putem Nikšić–Beograd–Rtanj.⁶⁴

Potvrdu o početku nacionalnih sukoba u Bijeljini (bacanje bombe na kafić „Istanbul”) nalazimo i u iskazu bravara, koji je u gradu živeo u vlastitoj kući. On kaže da je tom prilikom nastradalo petoro Muslimana i Srba. U vreme opšte nesigurnosti odlučuje da se prijavi u Srpsku vojsku. U avgustu 1992. godine Muslimani zarobljavaju njih 11 (9 Muslimana i 2 Srbina). Odvođe ih u zatvor Sjenice kod Gradaca, gde doživljava razna maltretiranja od vojne policije muslimanske vojske. Nakon tri meseca i 17 dana njih devet, pošto su jedan Srbin i jedan Musliman ubijeni, odlazi na razmenu. Vraća se ponovo u Bijeljinu i saznaje da mu se žena preudala i otišla u Nemačku. Tu je još mesec dana na frontu, ali nemajući mogućnost da se brine o deci, odlučuje se da napusti Bijeljinu. U dogovoru s jednim Srbinom, ilegalno prelazi Drinu (čamcem). Najpre u kolektivni centar u Sombor, a zatim od 27. 10. 1993. godine na Rtanj. Ne nada se „ničemu dobrom”, jer je situacija sve gora.⁶⁵

Odlazeći sa decom iz Sarajeva 4. aprila 1992. godine, majci u Dobrun, radi proslave bajrama, medicinska sestra nije, kao ni mnogi drugi, ni slutila šta je sve čeka. Njen iskaz daje najpotpuniju hronologiju širenja rata na području Višegrada i okoline. „Muslimani su govorili da Srbi pucaju, dok su Srbi korili Muslimane”, a jedni i drugi su govorili da puca neko treći, „ko želi da ih uvuče u rat”. Prošla je sva iskušenja bežanja iz sela u selo, pomoći od sunarodnika i Srba, gledala zapaljene kuće i sela,

⁶³ Hamid Nešić, rođen 4. 5. 1929, zab. na Rtnju 3. 5. 1994. godine.

⁶⁴ Podaci kod autora.

⁶⁵ Ibro Kehonjić, rođen 10. 5. 1965, zab. na Rtnju 3. 5. 1994. godine.

bežanije po šumama. Kad je shvatila da se ne može vratiti u Sarajevo, kreće put Srbije, odnosno Užica, a zatim do Kragujevca. Tu je rodila kćerku koju u vreme dok je davala izjavu otac još nije video. Iz Kragujevca, gde je imala „svu pomoć”, dolazi na Rtanj, gde joj je sin odličan učenik, „a kćerka uskoro puni dve godine”.⁶⁶

Summary

Muslim refugees in Serbia 1992/1994. A Contribution to the Research of Oral History

For the ethnic cleansing of the Muslims, as well as for ethnic cleansing in the territory of the former Yugoslavia in general, there are no official documents available. Therefore the only way to get data about these processes is to utilize oral history of the refugee population.

In this paper the data of the „Pergament” Agency about the influx of the Muslim refugees from Bosnia-Herzegovina in the 1992/1995 period were used. Numerous cases of people who were forced to leave their homes and seek refuge in the territory of Serbia are adduced.

Among all refugees in Serbia from the former Yugoslavia (600.000) around 40.000 was Muslim population (6,2%). Most of them were accommodated by their families, but huge number was in the refugee camps (such as „Rtanj” camp). Results of research are almost match similar investigations in other countries (Austria, for example).

⁶⁶ Ševala Šetković, rođena 31. 1. 1962, zab. na Rtnju 4. 5. 1994. godine.